

TEFSİRLERİN RİVAYET VE DİRAYET AYRIMININ SORUNLARI

Abdullah AYGÜN*

Özet

Genel olarak tefsirler, rivayet ve dirayet tefsirleri adı altında iki kısma ayrılmaktadır. Ancak hemen her rivayet tefsirinde dirayet, her dirayet tefsirinde de rivayet unsurları olduğu bilinmektedir. Buna rağmen tefsirler, rivayet ve dirayet şeklinde ayrıma tabi tutulmaktadır. Bu ayrımın ne kadar doğru olduğu tartışılmalıdır. Sonradan ortaya çıkan tefsir eserlerinin rivayet ve dirayet ayrımı, birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Öncelikle bu ayrım, zihinleri parçalamakta, tefsirlere, tefsir tarihine bütüncül bakışı engellemekte, farklı yönlerinin görülmesine engel olmaktadır. Rivayet ve dirayet tefsirlerinin kaynakları ve yöntemleri konularının bu ayrıma göre şekillenmesi de sorunlara yol açmaktadır. Örneğin Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, dirayet değil de rivayet yöntemi sayılmaktadır. Bazı zaaflar dirayet tefsirlerinde de görüldüğü halde, bunlar rivayet tefsirlerine mahsus gibi yansıtılmaktadır. Her eserin yazıldığı dönemin şartlarına göre değerlendirilmesi gereği de göz ardı edilmektedir. Kısacası, rivayet ve dirayet ayrımı sorunludur ve bu çalışmada bu sorunlar tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir Tarihi, Tefsirler, Rivayet Tefsirleri, Dirayet Tefsirleri

THE DISTINCTION PROBLEMS OF THE TAFSIRS RIWAYA AND DIRAYA

Abstract

The tafsirs are generally divide into two sections under the name of riwaya tafsirs (mathur tafsirs) and diraya tafsirs (ray tafsirs) . It is known in almost riwaya tafsirs contain diraya elements and also materyals, the diraya tafsirs too. Despite this, it should be discussed that how accurate the distinction of the tafsirs as riwaya and diraya. The distinction of the tafsir works (books) as riwaya and diraya has emerged later. This distinction has brought with it many problems. Primarily this tafsir works (books) shred minds and prevents from the holistic view to tafsirs and the tafsir history. It is blocking the ocur of different aspects of the tafsirs. It leads to problems in terms of resources and methods of the riwayah and diraya tafsirs. For example, Tafsir of the Qur'an by the Qur'an is also considered in riwaya not diraya. Although the same weaknesses are reflected off as just in riwaya tafsirs, even though it can be seen in diraya tafsirs. It is neglected in this distinction, each tafsir should be assessed according to the circumstances of the period in which written. In brief, riwaya and diraya distinction produces significant problems and these problems are discussed in this study.

Key Words: history of tafsir, tafsir works (books), riwaya tafsirs (mathur tafsirs), diraya tafsirs (ray tafsirs)

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniv. İslami İlimler Fakültesi, abduallahaygun@yahoo.com

Giriş

Kur'an, beyan edilsin¹ ve üzerinde düşünölsün² diye gönderilmiştir. Bunun gereği olarak nüzulün başlangıcından itibaren tefsir edilmeye başlanmış ve günümüze kadar büyük bir tefsir külliyyatı oluşmuştur. Bu külliyyat, yaygın bir kabulle rivayet ve dirayet tefsirleri şeklinde iki ana kategoriye ayrılmıştır. Sözkonusu tasnifin ne kadar isabetli olduğu araştırmaya, tartışmaya değeri konulardandır. Çünkü bu tasnifin, tefsir tarihi ve literatürünün doğru okunmasında önemli bir rolü vardır.

Mevcut tefsir usulü ve tarihi sistematigi pek çok açıdan tenkitçi bir yaklaşımla değeriendirilmelidir. Zira tekrarcı, ezberci ve genellemeci olmayan yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu aşıkardır. İşte bu makalede, tefsir külliyyatının rivayet ve dirayet şeklinde ayrıma tabi tutulmasının tutarlılığı irdelenmeye ve nihayetinde bu ayrımın birtakım sorunlara yol açtığı gösterilmeye çalışılmaktadır. Yeni bir yaklaşım denemesi olmayan bu çalışmada, tefsirleri rivayet ve dirayet olarak iki ana gruba ayıran yaklaşımın argümanları kullanılarak bir değeriendirme yapılmaktadır.

Bilindiği gibi metod olarak tefsir, “et-tefsîr bi'l-me'sur” ve “et-tefsîr bi'r-re'y” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Rey ile tefsir de makbul/memduh ve caiz olmayan/mezmun şeklinde iki kategoride değeriendirilmiştir. Bu tasnifi, Zürkânî (ö.1948), Zehebî (ö.1977), Subhi Salih (ö.1986), Cerrahoğlu gibi yakın dönem müelliflerinde de görmek mümkündür. Ancak, rivayet ve dirayet adlandırması, me'sur ve rey kelimelerinin karşılığı olarak yakın dönemde kullanılmaya başlanmıştır.

Me'sur tefsir yöntemi, ayetleri yine bazı ayetler, Hz. Peygamberin sünneti, sahabe ve tâbiîn kavli ile açıklama şeklidir.³ Tâbiîn sonrası müfessirlerin görüşlerine başvurma da bu halkaya eklenebilir. Naklî tefsir de denen bu yöntemden maksat; bir müfessirin, tefsir yöntemi olarak Kur'an, sünnet, sahabe kavli ve diğer müfessirlerden gelen tefsire dayanması, onları naklederek ayetleri tefsir etmesidir. Taberî (ö. 310), Semerkandî (ö.383), Sa'lebî (ö.427), Beğavî (ö.516), İbn Atiyye (ö.546), İbn Kesîr (ö.774), Seâlebî (ö.875) ve Suyûtî'nin (ö.911) tefsirleri, me'sur tefsirlere örnek olarak verilmektedir.⁴

¹ Nahl, 16/44; Kıyâme, 75/19.

² Nahl, 16/44; Nisâ, 4/82; Sâd, 38/29; Muhammed, 47/24.

³ Muhammed Abdölazim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1995, II, 12; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Maarif, Riyad, 2000, s. 337; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Daru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire, 1976, I, 152; Subhi Salih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul, ts., s. 291; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 228; Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 263.

⁴ Zürkânî, *Menâhil*, II, 25-27; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 349; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 204; Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 291; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 299-230; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, s. 281; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 255. Zürkânî listesinde, Vahidî'nin *Esbâbu'n-Nüzul*'ü ve Nahnâs'ın *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*'unun yer alması dikkat çekicidir.

Rey ile tefsir yöntemi ise müfessirin Arapça dil ve edebiyatı ile çeşitli bilgilere dayanarak, icthadıyla Kur'an'ı tefsir etmesidir.¹ Buna aklî tefsir de denir. Rey tefsiri, birçok yöntem ve fikrin bulunduğu tefsirdir.² Râzî (ö.606), Beydâvî (ö.685) , Neseî (ö.710), Hâzin (ö.741), Ebu Hayyân (ö.754), Ebussuûd (ö.982), Âlûsî'nin (ö.1270) tefsirleri de dirayet tefsiri listelerinde yer alır.³ Burada reyden maksat icthaddır.⁴ İstidlal veya istinbat kavramları da reyi açıklama sadedinde veya onun yerine kullanılmaktadır.⁵

A – Tefsir Tarihinde Rivayet ve Dirayet Ayrımı

Genel bir bakışla tedvin döneminden önce tefsir faaliyeti, sahabenin Hz. Peygamberden ve birbirinden rivayet etmesi şeklinde yapılmıştır. Tâbiîn de hem sahabeden hem de birbirinden nakletmiştir.⁶ Bu usul, tedvin dönemine kadar sürmüştür. Zamanla ortaya çıkan fırkalar ve mezhepler (siyasî, itikadî, fikrî), sadece nakle bağlı kalmayıp aklî çıkarım ve yorumlara başvurunca rey ile tefsir tartışmaları⁷ başlamıştır. Bu süreç, daha çok istiva, yed, vech gibi manevi müteşabihlerin tefsirinde yoğunlaşmıştır. Hz. Peygamberden nakledilen rey ile tefsir hakkında ciddi uyarılar içeren rivayetler⁸ etrafında dönen bu tartışmalar, me'sur ve rey tefsir yöntemlerini iki ana eksen olarak ortaya çıkarmıştır. Tefsirin müstakil bir disiplin olmasıyla, rivayetlerle sınırlı kalınmayıp tevile işlerlik kazandırılmaya başlanmıştır. Fakat bu hareket, hadis ricali ve nakil ehlinin hakim olduğu ortamda tepkiyle karşılanmıştır. Tevile taraftar ve karşı/mesafeli olan iki taraf arasında, kelam alanındaki benzer bir çatışma doğmuştur. Selefin mütekellimine veya ashabu'l-hadisın kıyas ehline tarizi gibi nakil ehli, tevil ya da rey ile tefsir ehline tariz etmiş ve aynı zamanda onları rey ehli diye isimlendirmiştir.⁹ Metodolojik ayrışmanın bu ilk merhalesinde rey veya tevil ehli adlandırması, tenkit hatta yergi ifadesi olarak kullanılmıştır.

¹ Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 342; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 255; Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 291; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 230; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, s. 263; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 256, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 152.

² Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 291.

³ Zürkânî, *Menâhil*, II, 56; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 356; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 289; Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 292; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 231; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, 316; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 263.

⁴ Bedrüddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Daru'l-Marife, Beyrut, 1972, II, 166; Zürkânî, *Menâhil*, II, 42; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 342; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 255.

⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 469, 483; Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî, *et-Tefsîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr*, (thk. M.Hüseyin ez-Zehebî), Daru'l-Kutsî, Kahire, 1998, s. 22; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, 342.

⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 140.

⁷ Rey ile tefsire karşı çıkanların ve savunanların delilleri ve değerlendirmeler hakkında bkz. Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, Daru İbn Kesîr, Dimeşk, 2006, II, 474-476; Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr*, (thk. Abdülkadir Hüseyin), Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, ts., s. 38-39; Kâfiyecî, *et-Tefsîr*, s. 23-26; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 255-263.

⁸ Tirmizî, *Tefsîr*, I; Ebu Davud, *İlm*, 5; Ahmed b. Hanbel, I, 269.

⁹ Muhammed Fâzıl İbn Âşûr, *Ana Hatlarıyla Tefsir Tarihi*, (trc. Bahattin Dartma-Ömer Pakiş), Rağbet Yayınları, İstanbul, 2007, s. 35.

Yöntem tartışmaları devam etmekle beraber tefsirler 19. asra kadar, İbn Teymiye (ö.728), Zerkeşî (ö.794), Suyûtî (ö.911) dahil, rivayet ve dirayet tefsirleri şeklinde ikiye ayrılmamıştır. Tefsir-tevil ayrımı¹ ve rey ile tefsirin doğru olup olmadığı tartışmaları sırasında bile eserler böyle bir ayrıma tabi tutulmamıştır. Yöntem farklılıklarından bahsedilmiş fakat tefsirler rivayet-dirayet tefsirleri şeklinde tasnif edilmemiştir. Örneğin, Sa'lebî (ö.427), takip ettikleri yöntemlere göre müfessirleri, Belhî (ö.322), Cübbâî (ö.303), İsfehânî (ö.322), Rummânî (ö.384) gibi bidat ehlinde olanlar; dirayet yani bilgi, idrak, kavrayış ve tenkit olmaksızın raviler ve nakiller ile yetinenler; isnadı kaldıranlar; Taberî gibi irşad olmak isteyen hevesini kıran rivayetleri bol, geniş hacimli eserler; ahkamı, helalı, haramı, müşkülleri çözmeyen, kalplerinde eğrilik ve şüphe olanlara cevapları içermeyen içi boş tefsirler, şeklinde ayırmıştır.² Tûfî (ö.716) ise Abd b. Humeyd (ö.249), Abdurrezzak (ö.211) gibi esbab-ı nüzul ve tefsire dair hadisler vb. nakiller ile yetinenler; Zeccâc (ö.311), Ferrâ (ö.207), Zemahşerî (ö.538) gibi irab, sarf, dil kuralları ve meânî ilmiyle yetinenler ve İbnü'l-Cevzî (ö.597) gibi Kuran ilimlerinden çoğunu tahsil edenler şeklinde ayırmıştır.³ İbn Teymiye, tefsirde nakil ve istidlale dayalı ihtilaflar başlığı altında, me'sur, rey ve çeşitli fırka yöntemlerinden kısaca bahsetmiştir.⁴ İbn Haldûn (ö.808), tefsiri, naklî tefsir ve dil/edebiyata dayalı tefsir şeklinde ikiye ayırmıştır. Naklî tefsirlerin menkuller ile dolu olduğunu söylemiştir.⁵ Kâfiyecî (ö.879), tefsiri ikiye ayırmış; nakle ve işitmeye taalluk edene tefsir, Arapça dil kaideleri ile idrak edilecek olan ve dirayete taalluk edene ise te'vil adını vermiştir.⁶ Suyûtî, *el-İtkân*'da, Râzî ve Taberî'nin tefsirlerine dair bilgi vermiş fakat ne rivayet ne de dirayet tanımlaması yapmıştır.⁷ Râzî'nin tefsiri hakkında, "aklî ilimlere sahip", Taberî'nin tefsiri için de "tefsirde en doğru ve en güvenilir" ifadelerini kullanmış fakat rivayet tefsiri ya da dirayet tefsiri ayrımına girmemiştir. Tefsirin önemli ölçüde nakle bağlı olduğunu bir kısmının da istidlal veya istinbat ile elde edilebileceğini söylemiştir.⁸ Taşköprüzâde (ö. 968), tefsirleri, kısa, orta ve geniş hacimli eserler şeklinde üç grup olarak ele almıştır.⁹ Dihlevî (ö.1176) ise tefsiri, hadisçilerin, kelamcılarının, usulcü fakihlerin, dilcilerin, belağatçıların, kıraatçıların, sufilerin tefsiri şeklinde kısımlara ayırmıştır.¹⁰ Adı geçen bu kaynaklarda, me'sur veya rey yöntemleriyle yazılmış tefsir listeleri yoktur. Tefsirdeki yöntem farklılıklarına yer verilirken, eserler ayrıma tabi

¹ Tefsirin rivayete, tevilin ise dirayete taalluk ettiğine dair ayırım.

² Ebû İshâk Ahmed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 2002, I, 74.

³ Tûfî, *el-İksîr*, s. 54. Tûfî, aklî ve naklî kavramlarını sık sık kullanır.

⁴ Takıyyüddîn İbn Teymiye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, (thk. Adnan Zarzûr), Darü'l-Kur'ani'l-Kerim, Kuveyt, 1972, s. 113. İbn Teymiye'nin bu risalesi, sonraki dönemlerde yazılan Tefsir Usulü ve Tarihi eserlerini önemli ölçüde etkilemiştir.

⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, (thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş), Daru'l-Belhi, Dimeşk, 2004, II, 175.

⁶ Kâfiyecî, *et-Teysîr*, s. 30.

⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 499-501.

⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 483-484.

⁹ Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, II, 85 vd.

¹⁰ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzu'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, Daru's-Sahve, Kahire, 1986, s. 171-173.

tutulmamıştır. Tabakat eserlerinde, müfessirler ve tefsirleri, önceleri alfabetik isim sırasına, sonraları ise asırlara veya tefsirin gelişim merhalelerine göre tasnif edilmiştir.

Tefsirlerin rivayet ve dirayet eserleri şeklindeki ayrımı, günümüzdeki anlamıyla sonradan ortaya çıkmıştır ve bu ayırmda Zürkânî'nin önemli bir rolü vardır.¹ Zürkânî, me'sur tefsir yerine "tefsir bi'r-rivâye", rey tefsiri yerine "tefsir bi'd-dirâye" kavramlarını kullanarak,² rivayet-dirayet tefsirleri ayrımını ve adlandırmasını başlatmıştır.

18. yüzyıl sonrası dünyada oluşan yeni paradigma, İslam dünyasındaki ilmi faaliyetleri etkilemiştir. Oryantalist yöntem ve bakışın ilahiyat alanında önemli tesirleri olmuştur.³ Batı medeniyetinin etkisini iyice gösterdiği bir ortamda yaşamış olan Zürkânî ve Zehebî gibi yakın dönem araştırmacılarının çalışmaları da batıda ortaya çıkan gelişmelerin tesirinde kalmıştır. İlim tarihimizde bulunmayan, bu yeni dönemde görülmeye başlanan müstakil ve sistematik bilim tarihi çalışmaları, batıdan alınmış ve böylece önceki geleneksel yapı değişmiştir. Bilindiği gibi müstakil ve sistematik bilim tarihi çalışmaları, 19. yüzyılda batıda başlamış ve I. Dünya savaşından itibaren akademik bir disiplin haline gelmiştir.⁴ Ancak modern dönem bilim tarihi çalışmaları, bilgi geleneklerini donuklaştırmakta, münferit bir tarihsel teleoloji (ereksellik/amaçlılık) konumuna getirmektedir.⁵ Goldzıher'in (ö.1921) *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* (İslam Tefsir Ekolleri: Leiden, 1920) adlı eseri, tefsir tarihine dair ilk sistematik çalışmalardandır. Zehebî'nin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn* adlı eserinde, bu sistematığın etkili olduğu görülmektedir.⁶ Goldzıher'in bu eseri, Zehebî'nin yararlandığı önemli kaynaklardandır.⁷ Goldzıher'in, adı geçen kitabındaki tefsirde ilk merhale, hadislerle tefsir, kelâmî tefsir, tasavvufî tefsir, fırkaların tefsiri, yakın devirlerin tefsiri başlıkları,⁸ Zehebî'nin eserinde aynen görülmektedir. Zehebî'nin *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*'u ise İslam dünyasında tefsir tarihine dair ilk sistemli ve kapsamlı çalışma olup (Kahire,

¹ Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname*, sayı 2, yıl 2004, s. 50, 59.

² Zürkânî, *Menâhil*, II, 12.

³ Tahsin Görgün, "Türk Üniversitesi ve Dini İlimler İlahiyatın Akademik Yapılanması, Bölümleri ve Anabilim Dalları Nasıl Olmalıdır?", *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır?*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 150 vd; Cağfer Karadaş, "İlahiyat Fakülteleri Lisans Programları Üzerine Genel Değerlendirme ve Öneriler", *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır?*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 214 vd.

⁴ Marwa Elshakry, "Bilim Batılı Olduğunda: Tarihyazımsal Yansımalar", (trc. Mustafa Alican), *Tarih Okulu Dergisi*, sayı XVII, yıl 2014, s. 990, 997.

⁵ Elshakry, Marwa, "Bilim Batılı Olduğunda: Tarihyazımsal Yansımalar", s. 1004.

⁶ Mustafa Öztürk, "Şîh-İmamî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2010, s. 244. Fuad Sezgin de Goldzıher'in modern dönem çalışmalarında önemli bir ölçü telakki edildiğini belirtir. Bkz. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yayınları, Ankara, 2012, s. 23-24, 80. Ayrıca Corci Zeydan (ö.1914) ve eserlerinin de tesirinden de sözedilebilir.

⁷ Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, II, 633. Zehebî'nin, İbn Haldûn Mukaddime'sindeki "Kur'an İlimleri" bahsinden de faydalandığı söylenebilir. Zehebî, Mukaddime'yi kaynakları arasında saymaktadır. (II, 636) Bunun yanında Zerkeşî, Suyûtî ve Zürkânî'yi etkileyen İbn Teymiye yaklaşımının Zehebî tarafından da devam ettirildiği görülmektedir.

⁸ Mehmet S. Hatipoğlu, "Goldzıher, İgnaz", *DİA*, XIV, 104.

1961), 1946 yılında hazırladığı doktora tezine dayanmaktadır. Ancak Zehebî, Goldzîher’de olduğu gibi tefsir tarihini mezhebî bakışla suni ayrımlara tabi tutmak, yapısal bütünlüğe ve kronolojik sürekliliğe dikkat etmemekle eleştirilmektedir.¹ Zehebî’nin *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn* adlı eseriyle oluşan tefsir tarihi şablonu, o tarihten beri tefsir tarihi alanında hakim sistematik olarak belirleyici olmuştur. “Ulûmu’l-Kur’an Tarihi”² başlığını ilk kullanan araştırmacılardan olan Zürkânî’nin de bu sistematığe öncülük ettiğini belirtmek gerekir.

Zürkânî ile başlayan ve Zehebî ile iyice yerleşen bu şablonda yöntem olarak tefsir, rivayet ve dirayet tefsiri şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrıma dayanarak ortaya çıkan tefsir eserleri de rivayet tefsirleri ve dirayet tefsirleri adı altında iki kategoriye ayrılmakta ve hangi eserlerin rivayet hangilerinin dirayet tefsiri olduğuna dair listeler verilmektedir. Rivayet ve dirayet tefsirleri adlandırmasında, açıkça ifade edilmeyen maksada dayalı anlamlar vardır. Yani bir eserin rivayet veya dirayet tefsiri olarak isimlendirilmesi ile onun baştan sona rivayete ya da dirayete dayalı olması değil, o eserdeki ağırlıklı görüntü, hakim, baskın taraf kastedilmektedir. Mesela, dirayet tefsirinden maksat, bilgi, idrak, kavrayış, algılama ve akli çıkarımların, hacimce nakli tefsirden daha fazla olduğu eserlerdir. Ancak bu maksat, birkaç istisna hariç³ açıkça ifade edilmemekte ve açık ve net olmayan zımnî bir anlamlandırma yapılmaktadır. Maksada dayalı bu ayrımda ağırlıklı, baskın tarafın ölçüsünün ne olduğu; hacmin, muhtevanın veya müfessirin yaşadığı dönemin mi dikkate alınması gerektiği; bir eserin rivayet veya dirayet tefsiri sayılmasının sınırlarının belli olup olmadığı gibi birtakım sorular, çeşitli sorunların varlığına işaret etmektedir.

B- Rivayet ve Dirayet Tasnifinin Sorunları

Tefsir edebiyatının rivayet-dirayet şeklinde ikiye ayrılması, tefsir tarihinin incelenmesi gereken sorunlarından biri olarak görülmelidir. Rivayet-dirayet ayrımının, yerinde bir tasnif olmadığını, tefsirin dinamiklerini tam olarak yansıtmadığını⁴ ve beraberinde birtakım sorunlar getirdiğini açıkça ifade etmek gerekir. Bu sorunlar şöyle sıralanabilir:

1- Kategorik ve Genellemeci Yaklaşım Sorunu

¹ Mehmet Suat Mertoğlu, “Zehebî, Muhammed Hüseyin”, *DİA*, XLIV, 188.

² Zürkânî, *Menâhil*, I, 29.

³ Bkz. “Galib-i rey” (Kâfiyecî, *et-Tefsîr*, s. 24); Ahkâmın, kelâmın, nahvın veya kevnî ilimlerin “galip ekser” olduğu tefsirler (Zürkânî, *Menâhil*, II, 86); “galip taraf” (Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, IV, 264); “rivayete ve dirayete dayanan (mu’temid) tefsirler” (Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, Daru’l-Fikr, Beyrut, ts., I, 17). Modern dönemde bunu en açık şekilde ifade eden Cevdet Bey (ö.1926) şöyle der: “Birinci olarak bilinmelidir ki, dirayet tefsiri kesinlikle rivayetten bahsetmeyen tefsir demek değildir. Tersine, o tefsirlerde açıklamaların ağırlıklı noktası dirayettir. Anlam çoğunlukla dirayet yoluyla ortaya konmaya çalışılır.” (Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, Hazırlayan: Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 69)

⁴ İsmail Çalışkan, “Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği-Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler”, *Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu*, Kurav Yayınları, İstanbul, 2007, s. 106.

Zürkânî ile başlayan tefsir tarihine sistematik olarak kategorik ve genellemeci yaklaşım biçimi, Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı eseriyle iyice yerleşmiştir. Zehebî tarafından oluşturulan sistematik, sorunları olmasına rağmen halen tefsir tarihi ve literatürü anlayışı üzerindeki hakimiyetini devam ettirmektedir. Bu sorunların en önemlisi hem usul hem de üslupta kategorik ve genellemeci yaklaşım biçimidir.¹ Kategorik yaklaşım biçimi, ilerlemeci tarih anlayışının sonucudur ve zihinleri, algılama biçimlerini esir almaktadır. Kategorik yaklaşım, çoğu zaman yanılsamalara sebep olmakta ve bu yanılsamalara dayalı tahliller de kırılmalara yol açmaktadır.² Genelleme ise birtakım özellikleri varlığın tümüne yaymaktır ve şayet eğilim haline gelirse doğrunun araştırılmasında başlıca engellerden biri olabilmektedir.³ Bu problemleri tefsir tarihi çalışmalarında gözlemlemek mümkündür. Rivayet-dirayet ayrımıyla ortaya çıkan kategorize etme ve genelleme yapma sorunu bunlardan biridir.

Bütüncül bakış yerine kategorik yaklaşımın ürettiği belli başlı problemleri şöyle sıralamak mümkündür: Öncelikle Kur'an, sünnet, sahabe veya önceki müfessirlerden yararlanmadan bir tefsir oluşturulamayacağı bilinmektedir. Dirayet/istidlal/cehd olmaksızın da bir tefsir yazılamaz. Örneğin, rivayet metodu kapsamında görülen Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri yöntemini, dirayet tefsiri yazmayı hedeflemiş bir müfessirin ihmal etmesi mümkün değildir. Aynı şekilde Kur'an'ın, sünnetten faydalanarak tefsir edilmesi de hiçbir tefsirde göz ardı edilemez. Müfessirin, rivayet adı verilen bu metodları kullanarak, beceri ve kabiliyetine göre ortaya koymuş olduğu tefsir de aslında bir dirayet ürünüdür. Dolayısıyla salt rivayetlerden veya salt dirayetten oluşan tefsir yoktur. Hiçbir tefsir, rivayet ve dirayet yöntemlerinden hali değildir.

Eserleri rivayet tefsiri olarak tanımlanan müfessirler, Arapça dil kurallarına aykırı olmayan, ölçüye, delile dayalı rey ile tefsire karşı değildirler. İhtiyaç oldukça rey ile tefsiri kabul etmiş ve hatta tefsirlerinde reye yer vermişlerdir. Dolayısıyla rivayet tefsiri olarak adlandırılan tefsirler, sanki baştan sona rivayete dayanıyormuş gibi bir kategoriye sokulmamalıdır. Aynı şey dirayet tefsiri olarak isimlendirilen eserler için de geçerlidir. Dirayet tefsirlerinde de rivayet ve nakle yer verilmiştir. Nitekim tefsiri ikiye ayıran Cevdet Bey'e göre (ö. 1926) birinci grup, seleften rivayet edilen haberlere dayanan nakli tefsirdir. Nasih mensuhu, ayetlerin nüzul sebepleriyle kastedilen anlamlarını bilmekten ibarettir. İkinci grup ise dil, durumun muktezasına göre manayı ifade eden belâgat keyfiyetini içeren dil bilimleri ile ilgilidir. Ancak bu grubun birinci gruptan yani nakli tefsirden tamamen ayrı olduğu zannedilmemelidir. Tersine birinci

¹ Tefsir tarihi anlayışının rivayet ve dirayet dışında, sınırlamacılık problemi de bulunmaktadır. Meşhur müellifler ile sınırlama, belli dönem ile sınırlama, belli bölge ile sınırlama, dil ile sınırlama ve mezhep ile sınırlama gibi.

² Ahmet Davudoğlu, "Tarih Metodolojisi ve Geleneği Yeniden Yorumlama Sürecindeki Önemi", *İslam Gelenek ve Yenileşme Sempozyumu*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 107.

³ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 129. Öte yandan bilginin gelişiminde genellemenin katkısı önemlidir. Bundan ötürü bilgi sürecinde her genellemeyi bir sınırlama izlemelidir. Bu sınırlama, bir belirlemedir. Bilgi süreci hem sınırlayıp hem de genelleyerek gelişmelidir. (a.yer)

grupla mecedilerek yazılan tefsirlerdir.¹ Hal böyle iken rivayet-dirayet ayrımı hangi ölçülere göre yapılmaktadır sorusu cevap beklemektedir. Tefsir usulü veya tarihi kaynaklarında, bir tefsirin neye göre rivayet ya da dirayet tefsiri kabul edildiğine dair açık bir ifade bulunmamaktadır. Tefsirlerdeki, rivayet-dirayet malzemesinden hakim/baskın/galip tarafa göre bu ayrımın yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tefsir birikimi, çeşitli bakış açıları doğrultusunda farklı tasniflere tabi tutulmuştur. Rivayet ve dirayet ayrımı bunlardandır. Lüğavî, işarî, mezhebî, ahkam, ilmî, ictimâî, çağdaş, konulu, tefsirler gibi sınıflandırmalar yapılmıştır. Aslında bu özelliklerin neredeyse tamamı tefsirlerde iç içe geçmiştir. Modern dönem tefsirlerinin, birçok yönden klasik dönem tefsirlerinden farklı olmalarına rağmen, rivayet unsurlarına yer vermeyeni, klasik tefsirlerden yararlanmayı, Taberî, Zemahşerî, Râzî, Kurtubî, İbn Kesîr'in tefsirlerini görmezden gelenini bulmak mümkün değildir.

Rivayet-dirayet tefsiri ayrımına dayalı listelere göre, Râzî'den önce makbul/memduh dirayet tefsiri yazılmamıştır. Yani Râzî'ye kadar bütün makbul tefsirler rivayet tefsiridir. Halbuki daha ilk üç asırda, Mukâtil b. Süleyman (ö.150), Yahya b. Sellâm (ö.200), Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam (ö.224) ve İbn Kuteybe (ö.276) gibi dirayet yönü ile öne çıkan müfessirler olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla üstünkörü bakış, çok fazla genelleme yapmak, terimleri oldukça kapsamlı ve genel kullanmak bir takım sorunlara yol açmaktadır.

Diğer bir problem başta Zehebî olmak üzere tefsir tarihi bilgilerine yer veren kaynaklarımızda, tefsirin ilk asırlarda neredeyse tamamen rivayete/nakle dayalı olduğu şeklindeki genellemeci söylemdir. Ancak bu dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman, sistematik ve kapsayıcı olmasa da aklî tefsir yöntemini kullanan ilk müfessir kabul edilmiş,² Kur'an'ı baştan sona ele alan tefsiri de ilk dirayet tefsiri sayılmıştır.³ Said b. Cübeyr (ö.94), Mücahid (ö.103), Hasan Basrî (ö.110), Yahya b. Sellâm (ö.200) rey ile tefsirin öncüleri olarak görülmüştür. Ferrâ (ö.207), Ebu Ubeyde Mamer el-Müsennâ (ö.210), Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö.224), rey ürünü Meâni'l-Kur'an, Garîbu'l-Kur'an ve Mecâzü'l-Kur'an eserleri telif etmiştir. Abdullah b. Abbas, "Kur'an'ı yanlış tevil eden topluluklar gelmeden önce siz onu tevil edin"⁴ sözüyle tevil teşvik etmiştir. İbn Abbas, Kur'an'daki bazı garib kelimelere dair temayüz eden muhadram Ebu'l-Celd Ceylan b. Ebî Ferve'ye müracaat etmiştir.⁵ Mücahid, Kur'an tefsirini İbn Abbas'tan baştan sona üç defa talim etmiş ve yazmıştır.⁶ O, maymun ve

¹ Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 48-50.

² Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, 135.

³ Abdülhamit Birışık, "Tefsir", XL, *DİA*, 286.

⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, (thk. Ahmed Ferid), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, I, 21.

⁵ Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 33. İbn Abbas'ın Ebu'l-Celd'e yazı göndererek soru sorduğuna dair bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2000, I, 340, 517.

⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 143.

domuza çevrilme (mesh) ibaresini¹ çoğunluktan farklı olarak mecazla tefsir etmiş² ve Allah'ın ahirette görülemeyeceğini savunmuştur.³ Ferrâ, kıraatlere, Kur'anî icazın sırlarını keşfeden nahivle ilgili değerlendirmelere, filolojik ve manevi sembollere ileri derecede titizlik göstermekle temayüz etmiştir.⁴ Taberî ve Mâtürîdî, bazen sahabe tefsirine katılmamıştır.⁵ Bu örnekler, tefsirin hadisin içinde yer aldığı ve ilk birkaç asır tefsirin tamamen rivayete dayalı olduğu şeklindeki genellemelere uymamaktadır. Zehebî, bir taraftan tefsirin ilk üç asır nakle dayalı olduğunu, diğer taraftan da Mücahid'in, bazı Kur'an ayetlerini anlamada akla geniş hürriyet verdiğini ve temsil ile tefsirde bulunduğunu söylemektedir.⁶ Oysa Kâfiyecî'ye göre aynı dönem şöyle anlaşılmalıdır: Sahabe ve selef alimleri, Kur'an'ın manasını rey ile açıklamıştır. Çünkü onlar, söyledikleri her söz için muhkem bir ayet, mütevatir bir hadis ve ümmetin icmâını bulamamıştır. İstinbat etmişlerdir ki, bu da Kur'an'ı rey ile tefsirdir. İstinbatın doğru olduğunda da hemfikir olmuşlardır.⁷

Ayrıca Hz. Ömer döneminden itibaren artarak devam eden kelami tartışmaların daha çok Kur'an'ın bazı ayet ve kavramları ile ilgili olduğu bilinmektedir. Bu tartışmalara dair çoğunluğu bize ulaşamayan risaleler, kitaplar yazılmıştır. Aynı zamanda tefsirle ilişkili sayılabilecek bu malzeme dahi hadis kaynaklarında toplanan tefsire dair rivayetlerin, ilk iki asırdaki tefsir faaliyetlerinin ancak bir kısmını oluşturduğunu göstermektedir. Gerçekten de ilk üç asra dair ayrıntılı çalışmalar yapılmaması ve teferruatlı bilgi sahibi olunmaması nedeniyle, tefsir tarihine dair genellemeci/yüzeysel okumalar, ezberci bir söylemle devam etmektedir. Ne yazık ki, İbn Abbas'tan, Ferrâ ve Ebu Ubeyde'ye kadar olan dönemin ayrıntılarına vakıf olabileceğimiz yeterli kaynaklara sahip değiliz.⁸ Fakat başta hadis olmak üzere bütün siyer, tarih, tabakat gibi kaynakların ayrıntılı incelenmesiyle önemli bilgilere ulaşmak mümkündür.⁹ Ortaya çıkacak yeni bilgiler, mevcut tefsir tarihi sistematüğinde önemli değişikliklere yol açabilir. Kur'an'dan bir ayet veya kelime hakkında, sahabenin de tâbiînin de aralarında tartıştıkları, fikir ayrılıklarına düştükleri, hatta tâbiînin sahabe kavline rağmen farklı görüşler ileri sürdüğü bilinmektedir. Şayet tefsir, rivayete dayalı tekdüze bir faaliyet olsaydı bu tartışmalar yaşanmaz ve farklılıklar görülmezdi.

¹ Bakara, 2/65; Mâide, 5/60.

² İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 173-174.

³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV, 72-73.

⁴ İffet Şarkavî, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*, (trc. Orhan Atalay-Veysel Güllüce), Ekev Yayınları, Erzurum, 2001, s. 17.

⁵ Sıtkı Gülle, "Rivayet ve Dirayet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsiri Hakkında Bir Değerlendirme", *Ekev Akademi Dergisi*, sayı 19, yıl 2004, s. 277; Ali Karataş, "Rivayet ve Dirayet Kaynakları Açısından Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ı", *Ekev Akademi Dergisi*, sayı, 47, yıl 2011, s. 168.

⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 105-107.

⁷ Kâfiyecî, *et-Teyssîr*, s. 23.

⁸ Şarkavî, İffet, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*, s. 18.

⁹ Fuad Sezgin'in, *Buhârî'nin Kaynakları* adlı kitabının, "Önsöz", "Rivayet Literatürünün Gelişimi" ve "Buhârî'nin Kur'an Tefsiri ve Kaynakları" başlıkları altında sıraladığı teferruatlı bilgiler gibi. Bkz. Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 11, 23, 145.

Yakın dönemde, yukarıda sıralanan problemler daha iyi fark edilince yeni tasnif denemeleri yapılmıştır. Bunlardan birine göre rivayet tefsirleri, salt rivayet tefsirleri ve dirayetle karışık rivayet tefsirleri şeklinde ikiye ayrılmıştır. Suyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr*'u salt rivayet tefsirine, Taberî ve Beğavî'nin tefsirleri ise dirayetle karışık rivayet tefsirine örnek gösterilmiştir.¹ Problemi gören bir yaklaşım olmasına rağmen, dirayet tefsirlerindeki rivayet unsurlarının bu tasnifte dikkate alınmaması önemli bir eksiklik olarak görülmelidir. Bir başka tasnifte, rivayet-dirayet tefsirleri yanına "karma yöntemle yazılmış tefsirler" başlığı eklenmiş, Râzî'nin tefsiri hem dirayet tefsirine hem de karma yöntemle yazılmış tefsire örnek gösterilmiştir.² Bazı tefsirlerin, hem dirayet hem de rivayet yöntemlerini birlikte kullanabileceği belirtilmiş ve son tahlilde, tefsiri bölümlenmenin teorik anlamda bazı sakıncalar oluşturacağı ifade edilmiştir.³ Gerçekten de rivayet-dirayet tasnifi, kavrama veya ezber kolaylığı dışında pratik fayda sağlamamış fakat usul açısından birçok soruna yol açmıştır.

2- Rivayet ve Dirayet Tefsirlerinin Kaynakları ve Yöntemleri Sorunu

Rivayet-dirayet ayrımının sorunlu yönlerinin belki de en önemlisi, rivayet ve dirayet tefsirinin kaynakları konusudur. Yukarıda geçen rivayet-dirayet tefsiri tanımlarından da anlaşılacağı üzere rivayet tefsirinin kaynakları, Kur'an, sünnet, sahabe ve tâbiîn kavli ile diğer müfessirlerdir. Yöntemi, bu kaynaklardan nakiller ile ayetleri izaha çalışmaktır. Dirayet tefsirinin kaynakları ise dil, edebiyat ve çeşitli ilimlerdir. Yöntemi, ictehad ve istinbattır. Rivayet-dirayet tefsirinin kaynakları ve yöntemleri ayrımı da sistematik tefsir tarihi çalışmaları ile başlamış, önceleri böyle bir ayrım yapılmamıştır.

Rivayet-dirayet tefsirinin kaynakları ve yöntemleri ayrımı oldukça sorunludur. Zira Kur'an ve sünnetin, sadece rivayet tefsirinin kaynağı olduğu şeklindeki bir ayrımı kabul etmek mümkün değildir. Nitekim Cevdet Bey, Kur'an'ın, Kur'an-sünnet ve sahabe kavli ile tefsirini dirayet tefsiri olarak kabul etmektedir.⁴ Burada rivayet-dirayet tefsirinin kaynak ve yöntemlerinin iç içe, birbirini tamamlayıcı olduğu bilinmektedir. Taberî'nin tefsirinde olduğu gibi naklî unsurların hacmine bakarak, bir tefsirin rivayet tefsirleri grubunda gösterilmesinin sağlıklı sonuç verip vermeyeceği tartışılmalıdır.⁵ Bu arada, şiir ile istişhadın, kıraat ile tefsirin hangi taraftan kabul edileceği ve rivayet tefsirlerinde müteşabihatın teviline yer verilmesinin nasıl değerlendirilmesi gerektiği soruları da cevaplanmalıdır.

¹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 123.

² Abdülhamit Birişik, "Tefsir" *DİA*, XL, s. 287. Adı geçen maddede tefsirler, kaynak ve yöntem açısından: 1-Rivayet Tefsiri 2-Dirayet Tefsiri 3-İşari Tefsir 4-Lügavî / Filolojik Tefsir 5-Karma Yöntem (Tefsir). Yaklaşım bakımından: 1- Mezhebi Tefsir 2-İlmî Tefsir 3-İctimai Tefsir. Konu bakımından: 1- Ahkam Tefsiri 2-Konulu Tefsir şeklinde tasnif edilmiştir.

³ Abdülhamit Birişik, "Tefsir" *DİA*, XL, s. 285.

⁴ Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 69, 73, 75.

⁵ Gülle, Sıtkı, "Rivayet ve Dirayet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsiri Hakkında Bir Değerlendirme", s. 280.

İbn Teymiye ve Zerkeşî'nin yer verdiği "en güzel tefsir metodu" bahsi, Zürcânî ve Zehebî tarafından rivayet tefsiri olarak değiştirilerek önemli bir hata yapılmış¹ ve böylece rivayet tefsiri yeni bir anlam kazanmıştır. Oysa ne kadar iyi olursa olsun rivayet tefsiri ile yetinmek mümkün değildir. Ayetlerin yorumu için çeşitli tefsirlere başvurmak gerekir. Müfessir, çeşitli tefsirlere baktıktan sonra en doğru bulduğu yorumu oluşturur.² Elbette müfessirin fitri yapısı, becerisi, bilgisi, temayülleri, idealleri, sosyal olaylar gibi sebepler, Kur'an'a yönelişini şekillendiren etkenlerdendir.³ Tefsirde farklılıklar da müfessirlerin dirayeti, zekası, ilmi birikimi ve kültürel çevresinden kaynaklanmaktadır. Ancak farklı eğilimleri olsa da Kur'an, sünnet ve sahabe kavline müracaat etmek, müfessirlerin ortak noktasıdır.⁴ Hal böyle iken Kur'an, sünnet ve sahabe kavli, rivayet tefsirlerinin kaynakları kabul edilmesi sorunludur. Müfessirlerin bazı alanlarda temayüz etmeleri, tefsirlerde diğer alanlara yer verilmediği anlamına gelmemelidir.⁵ Ancak dirayete dayalı aklı çıkarımları, Taberî, Beğavî, İbn Kesîr'in tefsirleri gibi rivayet tefsiri denilen tefsirlerin hemen tamamında görmek mümkündür. Yukarıda geçen sorunlar sebebiyle, yakın dönemde kaynak ve yöntem bakımından yapılan ayrımın sağlıklı olmadığı ve sorunlu olduğu fark edilmiş ve dirayet tefsiri tanımı, sadece rivayetlere bağlı kalmadan, dil, edebiyat ve çeşitli ilimlerle yapılan tefsir şeklinde düzeltilmiştir.⁶ Böylece naklin de dirayet tefsirinin kaynağı ve yöntemi olduğu belirtilmiştir.

Karşımıza çıkan bir başka problem, bir eserin rivayet veya dirayet tefsiri olarak isimlendirilmesindeki ölçünün ne olduğudur. Rivayet veya dirayetin hacmi mi, yoksa niteliği mi? Mesela, Taberî'nin tefsirine ilk bakışta çok sayıda rivayet göze çarpmaktadır. Fakat rivayetlerin önemli ölçüde tekrar mahiyetinde olduğu dikkate alınarak, nicelik açısından değil de nitelik açısından bakıldığında, tevil yönünün ağır bastığı görülmektedir. Bunun yanında her tefsiri kendi dönemi şartlarına göre değerlendirmek gerektiği halde, 4. asırdaki bir tefsir ile 10. asırdaki tefsiri aynı kategoriye sokmak da bir takım sorunlara sebep olmaktadır. Öte yandan bazı araştırmacılara göre rivayet tefsirlerinden sayılan İbn Abbas ve Taberî'nin tefsirleri, aslında rivayet tefsirleri değildir. Rivayete önem verdikleri ve rivayet dönemlerinde yazıldıkları için bunlara rivayet tefsirleri denilmektedir.⁷ Zaten müfessirlerin önemli bir kısmı, rivayet veya dirayet olarak tanımlanan eserlerinin mukaddimelerinde, tefsirde takip ettikleri yöntemi anlatmaktadır. Bu mukaddimelerde, Kur'an, sünnet, sahabe ve önemli tefsirlerin asıl kaynakları olduğu ve yöntem olarak bunlara müracaat edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca ilk asırlara ait kaynaklarda, ilmi çalışmalarda isnada önem

¹ Muhammed Aydın, "Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an İle Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 20, yıl 2009, s. 7, 15.

² Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 298.

³ Celal Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, ts., s. 39.

⁴ Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 244; *Tefsir Tarihi*, s. 125.

⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 152.

⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 230; Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, s. 263; Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 256.

⁷ Ali Özek, "Müzakereler", *Tefsir Nasıl Bir İlimdir?*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 44.

verilmesi sebebiyle sıkça yer verilen sened zincirlerine bakarak, onları peşin hükümlerle rivayet eserleri görmemek, muhtevalarına dikkat etmek gerekmektedir.

Dirayet tefsiri listelerinde yer alan eserlerin hemen tamamında, Kur'an'ın Kur'an, sahabe ve tâbiîn kavli ile tefsiri yöntemine başvurulmuştur. Örneğin, Neseffî'nin tefsirinde rivayetlere yer verilmiştir. Onun özellikle takip ettiği yöntem, Kur'an'ın Kur'an ile tefsiridir. Aradığını Kur'an'da bulamazsa, ayetleri Hz. Peygamberin merfu hadisleri ile tefsir etmiştir. Sahabe kavli, tâbiîn, tebe-i tâbiîn tercihleri de müracaat ettiği nakiller arasında yer almıştır. Nüzul sebeplerine de gereken önemi vermiştir.¹ Kısacası dirayet tefsirlerinde, rivayet tefsirinin kaynaklarına da yer verilmiştir ki, bu, müfessirlerin bazı yanlışlıklara düşmemeleri için zaten gereklidir.²

Rivayet tefsirinde de dirayet tefsiri gibi müfessirin rolü önemlidir. Müfessir, rivayetler arasından, ilgili ayeti en güzel tefsir edeceğini düşündüğü rivayetleri seçer, onları belli bir düzende sıralar ve değerlendirir. Dolayısıyla rivayet tefsirinde de şahsî yön yani müfessirin fikir ve düşünceleri vardır. Zira müfessir, ayetle ilgili olduğunu düşündüğü rivayetleri kullanır. Seçtiği rivayetler ile ayet arasında düşünsel bağ kurar. Ayetleri, o rivayetler çerçevesinde anlar. İsrailiyatı da bu anlama faaliyetine yardımcı olması için kullanır. İsnad değerlendirmeleri, zayıf, mevzu haberleri alıp almamaları, ravi tenkitleri hep şahsî yöndür.³ Ayrıca ilk dönemlerdeki rivayet tefsirlerini kendi dönemlerinin ictimâî tefsiri olarak görmek de mümkündür.⁴ Oysa Zehebî ve Zürkânî, yukarıda sıralanan problemleri tefsir alanına taşırken, daha önceki alimlerden Zerkeşî, Hz. Peygamberden gelen rivayetler, sahabe kavli, Arap dili ve mukteza ile tefsir şeklinde tefsirin dört ana kaynağı ve yöntemi olduğunu ifade ederek⁵ birbirini tamamlayan bütüncül bir yaklaşım ortaya koymaktaydı. Zerkeşî'nin, Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri maddesini, bu dört kaynaktan ayırıp, onu en güzel tefsir yöntemi müstakil başlığı⁶ altında ele alması, ayrıca dikkat çekicidir.

3- Kur'an'ın Kur'an ile Tefsir Yöntemi Sorunu

Kur'an'ın bazı ayetlerinde mücmel, mutlak ve umum olarak zikredilen hususlar, başka ayetlerde tafsil, takyid ve tahsis edilmektedir. Bu nedenle Kur'an tefsirinde ilk başvurulacak kaynak yine Kur'an'ın kendisidir.⁷ Zerkeşî'ye göre en güzel tefsir yöntemi Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesidir.⁸ İbn Teymiye'ye göre tefsir metodları arasında en doğru olanı, Kur'an'ın Kur'an ile tefsiridir.⁹ Fakat rivayet tefsiri tanımlarında da

¹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 169-170.

² Demirci, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 257.

³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirün*, I, 155-156.

⁴ Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Esra Yayınları, İstanbul, 1995, s. 26

⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 156, 157, 160, 162.

⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 175.

⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 175; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirün*, I, 273.

⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 175.

⁹ İbn Teymiye, *Mukaddime*, s. 92.

geçtiği gibi Kur'an, rivayet tefsirinin kaynağı ve Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri de rivayet tefsiri yöntemidir.¹

Haklı olarak Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesinin rivayet tefsirinin kaynak ve yöntemi olduğuna dair ayrıma ciddi itirazlar yapılmaktadır. Kur'an'ın Kur'an ile tefsirinin, rivayet tefsirine ait yöntem olarak görülmesinin doğru olmadığı savunulmaktadır.² Zira tefsir eden ayet, müfessirlerin gayreti ile belirlenmekte ve bu yöntemde onların zeka, bilgi ve becerileri önemli bir rol oynamaktadır. Bu sebeple Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri, dirayet tefsiri olarak kabul edilmelidir.³ Nitekim Cevdet Bey'e göre Kuran'ı yine Kuran ile tefsir etmek dirayet tefsiri yöntemidir.⁴ Kur'an'ın rivayet tefsirinin kaynağı, Kur'an'ı Kur'an ile tefsir yönteminin rivayet tefsirinin yöntemi kabul edilmesi oldukça sorunlu bir yaklaşımdır ve tefsirlerin rivayet-dirayet ayrımına tabi tutulması ile bu yaklaşım arasında sebep sonuç ilişkisi olduğu görülmektedir.

4- Rivayet Tefsirinin Zaafları Sorunu

Rivayet-dirayet ayrımının yol açtığı sorunlardan bir diğeri, rivayet tefsirlerinin zaafları meselesidir. Tefsir usulü ve tarihi kaynaklarında, uydurma rivayetlerin tefsire sokulması, senedlerin hazfedilmesi ve israiliyata yer verilmesi, rivayet tefsirinin zaafları olarak sayılmaktadır.⁵ Ancak rivayet tefsirinin zaafları olarak sıralanan bu üç husus, dirayet tefsiri sayılan eserlerde de görülmektedir. Örneğin israiliyata, dirayet tefsiri kabul edilen Nesefî,⁶ Hâzin,⁷ Şirbînî,⁸ Ebussuûd⁹ ve Âlûsî'nin¹⁰ tefsirlerinde yer verilmektedir. Nesefî, önceki peygamberler ve ümmetlerine dair israiliyattan bazı haberler nakletmektedir.¹¹ Şirbînî (ö.977), yaratılış, ahiret ahvali ve kıssalara dair israiliyattan faydalanmaktadır.¹² Beydâvî ve Ebussuûd, surelerin faziletlerine ilişkin uydurma rivayetlere yer vermektedir.¹³ Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür. Kısacası, rivayet tefsirinin zaafları olarak sıralanan senedlerin hazfedilmesi, mevzu haberlere ve israiliyata yer verilmesi, dirayet tefsirlerinde de sıkça rastlanan

¹ Zürkânî, *Menâhil*, II, 12; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 337; Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 291; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 228.

² Aydın, Muhammed, "Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an İle Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 8, 13, 29.

³ Mevlüt Erten, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2011, s. 47.

⁴ Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, s. 69.

⁵ Zürkânî, *Menâhil*, II, 21; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 156-203.

⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 308-309.

⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 312-314.

⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 343-344.

⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 350.

¹⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 360.

¹¹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 171.

¹² Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 173.

¹³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 303, 350; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 165, 178. Beydâvî'nin tefsirindeki hadislerle dair bkz. Zeynüddin Muhammed Abdurrauf el-Münâvî, *el-Fethu's-Semâvî bî Tahrîci Ehâdisi Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî*.

problemleridir. Ancak bunlar, dirayet tefsirinin zaafları arasında sayılmamaktadır. Rivayet-dirayet ayrımından kaynaklanan bu usul sorunu, Zehebî'den sonraki ilgili eserlerin hemen tamamında görülmektedir.

5- Yanlış Algı Sorunu

Rivayet ve dirayet tefsirleri ayrımı, birtakım yanlış algı ve anlamalara da sebep olmaktadır. Tefsirlerin rivayet-dirayet şeklinde iki gruba ayrılması, insan kavrayışı açısından kolay tanıma, akılda tutma gibi birtakım pratik faydaları olabilir. Ancak bu kategorik ayrımın, tefsir tarihini doğru okuma ve anlamada faydası yoktur. Aksine yanlış anlama ve tanımlamalara yol açmaktadır. Rivayet tefsirleri tamamen rivayetlerle, dirayet tefsirleri de akli/şahsi yorumlarla doludur şeklinde birtakım önyargılara yol açmaktadır. Rivayet ve dirayet tefsirlerinin arası kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Tefsirleri karşı cephelerde yer alan, iki farklı tür gibi göstermektedir. Rivayet-dirayet ayrımıyla tefsirler hakkında oluşan bu yanlış algılar, onların doğru tanınmasına ve değerlendirilmesine engel olmaktadır.

Rivayet ve dirayet tefsirine, birbirini tamamlayan yöntemler olarak bakılması gerekirken, örneğin Taberî'nin tefsirine rivayet tefsiri listelerinin ilk sırasında yer verilmesi, onun rey yani dirayet yönünü gölgede bırakmaktadır. Bu esere “tevil” adı verilmesine rağmen, tevil yönü değil de rivayet ve nakil yönü öne çıkarılmaktadır. Rivayet tefsirleri listelerinde yer verilen İbnü'l-Cevzî'nin tefsiri hakkındaki bilgiler, dirayet tarafının daha ağır bastığı izlenimini oluşturmaktadır.¹ Şirbînî'nin tefsirinde, rivayet ve kıssalara sıkça yer verildiği halde, yorum tarafı hacim olarak biraz daha fazla olduğu için dirayet tefsiri sayılmaktadır.² Semerkandî'nin tefsirinde rivayet ve dirayet yöntemlerinin birlikte kullanıldığını fakat naklî tarafı aklî tarafa ağır bastığı için rivayet tefsiri sayıldığını bizzat Zehebî söylemektedir.³ Sadece Taberî örneği, tefsir literatürünün rivayet-dirayet ayrımı üzerinden okunmasının doğru olmadığını göstermektedir. Bu sebeple, tefsir tarihi ve literatüründe yeniden yazıma değilse de birtakım düzeltmelere ihtiyaç olduğu ortadadır.

İlk üç asırda yazılmış olan tefsirler ile sonraki dönemlerde yazılmış olanların aynı listede zikredilmesi de ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bu eserler elbette bir takım farklılıklar içermektedir. Örneğin, erken dönem rivayet tefsirlerinden farklı olarak, sonrakiler haberi sıfatların, müteşabihatın tefsirine yer vermektedir. O halde her müfessir ve eseri kendi döneminin şartlarına göre değerlendirilmesi gerekir. Yaşadıkları dönem dikkate alındığında, Mukâtil b. Süleyman ve Taberî, dirayet müfessiri olmalıdır. Mukâtil b. Süleyman, Süfyan es-Sevrî, Yahya b. Sellâm, Ferrâ tefsirleri kendi dönemleri itibarıyla dirayet tefsiridir. Yahya b. Sellâm'ın tefsiri (*Tefsiru Yahya*) tenkid

¹ Bkz. Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 145-146.

² Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 172; Ali Hakan Çavuşoğlu, “Şirbînî”, *DİA*, XXXIX, 190.

³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, IV, 264.

ve tercihe yer vermesi bakımından Taberî'ye göre öncelik sahibidir.¹ Ya da rivayet-dirayet çerçevesinde oluşan algıya göre rivayet tefsirlerinde kelimâ tartışmalara ve yorumlara yer verilmemesi gerekmektedir. Fakat Taberî, Beğavî ve İbnü'l-Cevzî, tefsirlerinde kelimâ konularına yer verilmiştir.²

Zehebî sistematığına göre bidat ehlinin tefsirleri dikkate alınmadığında, Râzî'nin tefsirinden önce dirayet tefsiri bulunmamaktadır ki; bu bize sağlıklı bir bakış açısı vermemektedir. Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı gibi istisnalar hariç, rey tefsirinin mezmum/makbul olmayan eserleri, bu genellemeci tanımlama sebebiyle göz ardı edilmektedir. Oysa erken dönemlerde de dirayete dayalı önemli tefsirler bulunmaktadır. Rivayet-dirayet tefsiri ayrımına dayalı tefsir algısı, halen etkilidir ve bu algı sebebiyle tefsirlerin önemli bazı yönleri hak ettiği değeri görmemektedir. Tefsirlerin, rivayet-dirayet ayrımına tabi tutularak ayrıştırılması ve parçacı incelenmesi, tefsir geleneğinin bir bütün olarak anlaşılmasına engel olmaktadır. Dolayısıyla tefsir tarihine rivayet-dirayet ayrımı üzerinden değil, gelişim merhaleleri ve etkileşim üzerinden bakılmalıdır. Tefsir tarihi boyunca tefsir yöntem ve faaliyetleri, halkalar halinde birbirine bağlı ve iç içe geçmiş durumdadır. Tefsirin, rivayet veya dirayet önceki bütün eserlerden ayrım yapmaksızın faydalanarak geliştiği bilinmektedir.

6- Taberî (ö.310) ve Mâturîdî (ö.333) Örnekleri: Rivayet mi Dirayet mi?

Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* adlı tefsiri, rivayet tefsirleri listesinin en başına yerleştirilmektedir. Bu bir tanımlamadır ve bu tanımlama, onun dirayet yönünün hak ettiği ilgiyi görmemesine sebep olmaktadır. Her ne kadar Zehebî, Taberî'nin dirayet tefsiri bağlamında değerlendirecek yönlerini anlattıktan sonra, "Bu özellikleri diğer rivayet tefsirlerinde bilmiyorum"³ dese de Taberî'nin tefsiri, rivayetlerden oluşan bir tefsirdir damgasını yemiştir. Zehebî'nin, bu eserin dirayet yönlerini genişçe anlatmasına rağmen onu rivayet tefsiri sayması, rivayet-dirayet tefsirleri ayrımının zorlama bir ayrım olduğunu göstermektedir.

Halbuki bazı araştırmacılara göre Taberî'nin tefsiri rivayet değil dirayet tefsiridir.⁴ Çünkü onda dirayet özellikleri ve dirayete dayalı metin yoğunluğu, rivayet metinlerinden daha fazladır.⁵ Taberî'nin tefsiri, rivayet-dirayet kapsamındaki değerlendirmeleri, tercihler yapması, önceki yorumları değerlendirmesi, bazı ayetlerde nesh olduğu iddiasını kabul etmemesi, fikhî konulara yer verip tartışması, kelimâ konulara temas etmesi, dil ve edebiyat tahlilleri yapması, soru-cevap yöntemini

¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 285; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 107.

² Demirci, *Tefsir Tarihi*, 137, 140, 146.

³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 224.

⁴ Atik Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 31; Gülle, Sıtkı, "Rivayet ve Dirayet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsiri Hakkında Bir Değerlendirme", s. 265, 269.

⁵ Gülle, Sıtkı, "Rivayet ve Dirayet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsiri Hakkında Bir Değerlendirme", s. 268.

kullanması, sahabe veya sonrakilerden gelen bazı görüşleri kabul etmemesi, sosyal, kültürel ve tarihî bilgiler aktarması, sibâka göre tefsir yapması, hüküm çıkarması gibi özellikleri sebebiyle dirayet tefsiri sayılmalıdır.¹ Hatta bazılarında göre bu eser, dirayet tefsirlerinin ilk örneğidir.² Tevil kelimesinin yaklaşık 7900 defa tekrarlandığı böyle bir eserin, rivayet tefsiri kabul edilmesi daha fazla tenkidi hak etmektedir.

Taberî'nin tefsiri ile aynı dönemin eseri olan İmam Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'an*'ı, rivayet-dirayet ayrımı açısından bakıldığında önemli bir dirayet tefsiridir.³ Ancak Mâtürîdî'nin tefsir yöntemi, hem akla hem de nakle dayanmaktadır. Rivayet yönünden incelendiğinde, çoğunlukla isim belirtmeden “kîle” ifadesini kullanarak çeşitli görüşleri aktardığı görülmektedir. Ayetin ayetle tefsir edilmesinin belki de ilk ve en güzel örneklerini ortaya koymaktadır. Yorumlarının önemli bir kısmı sebebi nüzule ve hadislere dayanmaktadır. Sahabe ve tâbiînden yaklaşık doksan kişiden nakillerde bulunmaktadır. Rivayetleri ihmal etmediğinden, israiliyat türüne giren bazı nakillere de yer vermektedir. Mâtürîdî ile çağdaşı Taberî'nin tefsir yöntemleri arasında, mushaf tertibine göre ayetleri ele alıp muhtevalarına göre kısımlara ayırmak, gerektiğinde semantik açıklamalarda bulunmak, ileri sürülen görüşlerde tercihler yapmak gibi hususlarda benzerlik olduğu görülmektedir.⁴

Bu iki örnek, rivayet-dirayet ayrımının yapaylığını açıkça göstermektedir. Taberî ve Mâtürîdî örnekleri yanında, Fazıl b. Âşûr'un (ö.1970), Yahya b. Sellâm Taberî'den önce ikinci asırda ictihadî-naklî tefsir metodunun kurucusudur. Bu metodu takip eden Taberî'nin tefsiri, dirayet tefsiridir. İbn Haldûn'un, hayret verici bir şekilde onu menkul eser saymasının sebebi, bu tefsirin o asırlarda kayıp olmasıdır⁵ şeklindeki tespitleri, rivayet-dirayet tefsiri ayrımının sorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.

Bütün bunlar dikkate alınarak, tefsir tarihine dair bazı bilgiler yenilenmelidir. İsnadlara veya rivayetlerin hacmine bakıp, bir tefsir hakkında rivayet tanımlaması yapmak, zahire, ve kabaca bakışa göre hüküm vermektir. Bu durum muhtevayı ıskalamaya sebep olmaktadır.

Sonuç

Kullanılan kavramların ve yapılan tasniflerin yerindeliği, her ilim dalı için önemlidir. Rivayet ve dirayet kavramları da tefsir usulü ve tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan bakıldığında tefsirlerin rivayet-dirayet eserleri şeklinde ikili tasnifinde yerindelik bakımından bazı sorunlar olduğu görülmektedir.

¹ Güllü, Sıtkı, “Rivayet ve Dirayet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsiri Hakkında Bir Değerlendirme”, s. 268-277. Ayrıca bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 207-224.

² Güllü, Sıtkı, “Rivayet ve Dirayet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsiri Hakkında Bir Değerlendirme”, s. 280.

³ Bu tefsire, Zehebî ve takipçileri tarafından aynı listelerde yer verilmemesi ayrı bir tartışma konusudur.

⁴ Bekir Topaloğlu, “Mâtürîdî”, *DİA*, XXVIII, 157-159.

⁵ Fâzıl b. Âşûr, *Ana Hatlarıyla Tefsir Tarihi*, s. 28-34.

Batıda gelişen modern bilim tarihi çalışmaları İslam dünyasını etki altına alana kadar me'sur ve rey yöntemlerinden bahsedilmekle birlikte, eserler rivayet-dirayet tefsirleri şeklinde iki kategoriye ayrılmamıştır. Me'sur ve rey yöntemlerine dair çeşitli tartışmalar yapılsa da her iki yöntem az ya da çok birlikte kullanılmıştır. Ancak Zürkânî ile başlayan, tefsir literatürünün ikiye ayrılması ve her iki tarafa dair örnek müellif ve tefsir adlarının listeler halinde zikredilmesi, Zehebî ile iyice yerleşmiştir. Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı eseri ile oluşturulan tefsir tarihi sistematığından sonra, tefsirleri rivayet ve dirayet diye ikiye ayırmak zorunluymuş gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Aslında böyle bir zorunluluk olmadığı gibi bu ayrımın beraberinde getirdiği sorunlar da az değildir. Ne yazık ki, Zehebî tarafından oluşturulan şablon halen tefsir alanındaki çalışmalarda tekrarlanıp durmaktadır.

Salt rivayet veya salt dirayet tefsirinden sözedilmesi yani rivayet ve dirayet tefsirlerinin aralarının kesin çizgilerle ayrılması mümkün değildir. Çünkü rivayet tefsirinin kaynağı olarak gösterilen Kur'an ve sünnetten faydalanmadan dirayet tefsiri yapılması mümkün değildir. Kur'an, sünnet ve sahabe, aynı zamanda dirayet tefsirinin de kaynağıdır. Bunun yanında her tefsirde müfessirin dirayetine dayalı unsurlar vardır. Siyah beyaz mantığını çağrıştıran ve tek boyutlu bakışa sahip olan rivayet-dirayet tefsirleri ayrımının doğru sonuç vermeyeceği açıktır. Rivayet ve dirayet tefsirleri, birbirinden bağımsız ya da karşıt cephelerde yer alan iki farklı tür değildir. Tefsirlerin tamamında çeşitli yoğunlukta dirayete, istinbata, ictihada ya da rivayete, nakle, aktarıma dayalı unsurlar bulunmaktadır. Tefsir faaliyeti, hem geçmiş birikim hem de müfessirin cehdi ve gayreti üzerine kuruludur. Tefsir usulü ve tarihi kaynaklarında, rivayet tefsirinin kaynakları ve zaafı başlıkları altında yer alan bilgiler, dirayet tefsiri için de geçerli olmasına rağmen sözkonusu kaynaklar ve zaafı, sadece rivayet tefsirine mahsusmuş gibi gösterilmektedir.

Çağdaş dönemdeki rivayet-dirayet ayrımı, hem tefsirlerin kaynakları ve yöntemleri başlıklarında hem de tefsirleri tanımada sorunlara yol açmaktadır. Bu ayrım, rivayet tefsiri adı verilen eserleri önemsizleştirmekte ya da onlarla ilgilenmeme eğilimine sebep olmaktadır. Oysa rivayet ve dirayet, iç içe geçmiş, birbirini tamamlayan unsurlardır. Dolayısıyla rivayet-dirayet ayrımı, tefsirlerin ortak, kesişen, geçişken alanlarını dışarıda bırakmaktadır.

Rivayet ve dirayet tefsiri tanım ve tasnifinin, efradını cami ağıyarını mani olmadığı yakın dönemde fark edilmiş ve niteliklerine göre tefsirler, karma tefsirler gibi tasnifler geliştirilmiştir. Dirayet tefsiri tanımında, rivayet tefsirinin kaynak ve yöntemlerine yer vermekle beraber sadece bunlarla yetinmeyen, müfessirin yorumlarının ağır bastığı tefsirler, şeklinde düzeltme yapılarak sorunlar giderilmeye çalışılmıştır.

Diğer yandan, tefsir tarihi eserlerinde yaygın olan kategorize etme ve genellemeci üslup da ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Tefsir tarihine ilk bakışta göze çarpan bilgiler, genel ifadelerle ve ezberci bir anlayışla sürekli tekrar edilmektedir. Detayların araştırılmadığı, ayrıntılara girilmediği görülmektedir.

Tefsirler, genellemeci ve ezberci/tekrarcı olmayan bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Geleneğimizde olduğu gibi bütüncül, kapsayıcı bir sistematığe ihtiyaç olduğu ortadadır. Akideden ahlaka, dilden hukuka, tarihten kâinata kadar geniş bir bilgi yelpazesine sahip olan tefsirler, rivayet veya dirayet kalıbına sokulmamalı, tek boyutlu değerlendirilmemelidir. Rivayet ve dirayet ayrımı yerine, bütüncül bakışla, analiz ve sentez yapabilen usuller benimsenmelidir.

Kaynaklar

Âlûsî, Şihâbuddîn, *Rûhu'l-Meânî*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.

Aydın, Atik, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.

Aydın, Muhammed, “Rivayet Tefsiri Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an İle Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 20, yıl 2009.

Bırışık, Abdülhamit, “Tefsir”, *DİA*, Ankara, 2011.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, Hazırlayan: Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002

Çalışkan, İsmail, “Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği-Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler”, *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu*, Kurav Yayınları, İstanbul, 2007.

Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Şirbîni”, *DİA*, Ankara, 2010.

Davudoğlu, Ahmet, “Tarih Metodolojisi ve Geleneği Yeniden Yorumlama Sürecindeki Önemi”, *İslam Gelenek ve Yenileşme Sempozyumu*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998.

----- *Tefsir Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 2012.

Dihlevî, Şah Veliyyullah, *el-Fevzu'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, Daru's-Sahve, Kahire, 1986.

Elshakry, Marwa, “Bilim Batılı Olduğunda: Tarihyazımsal Yansımalar”, (trc. Mustafa Alican), *Tarih Okulu Dergisi*, sayı XVII, yıl 2014.

Erten, Mevlüt, *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*, Araştırma Yay, Ankara, 2011.

Görgün, Tahsin, “Türk Üniversitesi ve Dini İlimler İlahiyatın Akademik Yapılanması, Bölümleri ve Anabilim Dalları Nasıl Olmalıdır?”, *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır?*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.

Gülle, Sıtkı, “Rivayet ve Dirayet Yöntemleri Açısından Taberî Tefsiri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi*, sayı 19, yıl 2004.

Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

Hatipoğlu, Mehmet S., “Goldziher, İgnaz”, *DİA*, Ankara, 1996.

İbn Âşûr, Muhammed el-Fâzıl, *Ana Hatlarıyla Tefsir Tarihi*, (trc. Bahattin Dartma-Ömer Pakişi), Rağbet Yayınları, İstanbul, 2007.

İbn Haldûn, *Mukaddime*, (thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş), Daru'l-Belhi, Dimeşk, 2004.

İbn Teymiye, Takıyyüddin, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, (thk. Adnan Zarzûr), Darü'l-Kur'anî'l-Kerim, Kuveyt, 1972.

Kâfiyecî, Muhammed b. Süleyman, *et-Teysîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr*, (thk. M.Hüseyin ez-Zehebî), Daru'l-Kutsî, Kahire, 1998.

Karagöz, Mustafa, “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Bilimname*, sayı 2, yıl 2004.

Karadaş, Cağfer, “İlahiyat Fakülteleri Lisans Programları Üzerine Genel Değerlendirme ve Öneriler”, *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır?*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.

Karataş, Ali, “Rivayet ve Dirayet Kaynakları Açısından Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'an'ı”, *Ekev Akademi Dergisi*, sayı 47, yıl 2011.

Kırca, Celal, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Tuğra Neşriyat, İstanbul, ts.

- Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Maarif, Riyad, 2000.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zehebî, Muhammed Hüseyin", *DİA*, Ankara, 2013.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, (thk. Ahmed Ferid), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Özek, Ali, "Müzakereler", *Tefsir Nasıl Bir İlimdir?*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Öztürk, Mustafa, "Şif-İmamî Tefsir Kültürünün Genel Karakteristikleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2010.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (thk. Ebû Muhammed b. Âşûr), Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 2002.
- Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Otto Yayınları, Ankara, 2012.
- Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Subhi Salih, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul, ts.
- Suyûtî, Celaledin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru İbn Kesîr, Dimeşk, 2006.
- Şarkavî, İffet, *Çağla Yüzleşmede Dini Düşünce*, (trc. Orhan Atalay-Veysel Güllüce), Ekev Yayınları, Erzurum, 2001.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Şimşek, Said, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Esra Yayınları, İstanbul, 1995.
- Taberî, İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2000.
- Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- Topaloğlu, Bekir, "Mâtürîdî", *DİA*, Ankara, 2003.
- Tûfî, Süleyman b. Abdülkavî, *el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr*, (thk. Abdülkadir Hüseyin), Mektebetü'l-Adab, Kahire, ts.
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, Ankara, 2006.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Daru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire, 1976.

Zerkeşî, Bedrüddin, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Daru'l-Marife, Beyrut, 1972.

Zürkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1995.